

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱՏՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Հայերը տպագրության արվեստին առնչվեցին՝ սկսած 1512 թ., երբ Հակոբ Մեղապարտը Վենետիկում հրատարակեց «Ուրբաթագիրքը»¹: Սակայն տպագրությունը Հայաստանում կազմակերպելու գործը մի քանի դար ուշացավ այն պատճառով, որ պատմական Հայաստանի տարածքում շարունակաբար պատերազմներ էին ծավալվում պարսիկների ու թուրքերի միջև, որի հետևանքով ամայանում էր հայոց աշխարհը¹:

Էջմիածնի միաբան և Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ (1620-1647) Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին վանքում կազմակերպում է կրթության գործը և բացում առաջին տպարանը Մերձավոր Արևելքում²: 1638-1642 թթ. նա տպագրում է «Հարանց վարքը», «Խորհրդատետրը», ինչպես և «Ատենի ժամագիրքը», որին կցված էին «Սաղմոսը», «Տոնացույցը» և «Օրհնութեանց» քաղվածո մասը³: «Տակավին 1639 թ. Խաչատուր վարդապետի ջանքերով Եվրոպա է մեկնում Հովհաննես վարդապետը,- գրում է Արտ. եպ. Սմբատյանը,- որը Հռոմում ձուլել տալով հայերեն գեղեցիկ տառեր՝ տարբեր մեծության, ինչպես և տպագրական զարդեր՝ անցնում է Լիվոռնո, որտեղ 1643 թվին տպագրում է Սաղմոսը յուր նոր տառերով և ապա տպագրածը վերցնելով վերադառնում Նոր Ջուղա»⁴: Հաղթահարելով բազում դժվարություններ՝ Խաչատուրի մահվանից հետո Հովհաննեսը 1647 թ. տպագրում է «Պարզատունար Ազարիայի» երկը, «Լիակատար պատմութիւն» վերնագրով մի գիրք, սակայն Աստվածաշնչի տպագրության գործն այդ ժամանակ չի հաջողվում գլուխ բերել: Փաստորեն, Մերձավոր Արևելքում սա առաջին տպարանն էր՝ դարձյալ հիմնված հայ առևտրականների և Էջմիածնի կողմից⁵:

¹ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը 1512-1920, Եր., 1981, էջ 28:

² Տե՛ս Հր. Միրզոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Եր., 1983, էջ 91, Արտ. եպ. Սմբատեան, Ս. Էջմիածնի միաբանութեան գրական-կրթական գործունեութիւնը և Մայր Աթոռի տպարանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1973, էջ 28, նաև՝ <http://team-aow.discuforum.info/t5006.htm>, նաև՝ «Նորջուղայեցիների գործունեությունը Սպահանում և Եվրոպայում», «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Եր., 2008, էջ 155, «ՀՍՍՀ հանրագիտարան», հ. 8, Եր., 1982, էջ 386 (Նոր Ջուղայում 1982 թ. դրությամբ տպագրվել է 380 անուն գիրք: Ցավոք, մեզ չհաջողվեց ճշտել, թե մինչ օրս որքան անուն գիրք է տպագրվել: 1872 թվականից տպարանը գործում է առանց ընդհատումների):

³ Տե՛ս Արտ. եպ. Սմբատեան, նշվ. աշխ., էջ 29:

⁴ Նույն տեղում, էջ 30, նաև՝ Սոհամնադ Սալեք Սոհամնադի, Իրանահայերի և իրանցիների տպագրության պատմությունից, «Գիրքը պատմամշակութային և տեղեկատվական հաղորդակցությունների համակարգում (հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու)», Եր., 2010, էջ 50-53:

⁵ Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Գրահրատարակչական գործի սկզբնավորումը Մ. Ա. Ս. Էջմիածնում, «Գիրքը պատմամշակութային և տեղեկատվական հաղորդակցությունների համակարգում (հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու)», էջ 24:

Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը (1655-1680) մտածում է Մայր Աթոռում տպարան բացելու մասին: Նոր Ջուղայի տպարանի տառերը չհավանելով՝ նա 1655 թ. Եվրոպա է ուղարկում իր քարտուղար Մատթեոս դպիր Ծարեցուն: Վերջինս նույն թվականին հասնում է Վենետիկ: Գործի իսկական գիտակներ չգտնելով՝ մեկնում է Հռոմ: Բայց այստեղ նա մեծ դիմադրության է հանդիպում պապական հոգևորականության կողմից: Նույնիսկ հրաման է արձակվում՝ «ոչ ոք յարհեստաւորաց իշխեսցէ հանել զայս արհեստ և տալ ի ձեռս Հայոց և որք ըստ գործեալ արասցէն զայս գործ ծածուկ և կամ յայտնի՝ պատիժս սաստիկ կրելոց են ի մէնջ»⁶: Ծարեցին հաստատվում է Հոլանդիայի մայրաքաղաք Ամստերդամում և բողոքական ազատ հանրապետությունում կազմակերպում իր տպագրական գործը⁷: Հանդիպելով Քրիստափոր Վան-Դիկին՝ մի տպարանատիրոջ և տառեր ձուլող վարպետի, նա փորձում է հրատարակել Աստվածաշունչը, սակայն այս անգամ հայ կաթողիկոսներն են խափանում գործը: Ծարեցին տպագրում է Ն. Շնորհալու «Հիսուս Որդին» և հիվանդանալով՝ իր մոտ է կանչում առևտրական Ավետիս Երևանցուն՝ Ոսկան Երևանցի վարդապետի եղբորը: Նրան առաջարկում է տպարանը միասին շահագործել և օգուտները կիսել, մինչդեռ բարեսիրտ Ավետիսն իր կողմից լրացուցիչ գումարներ է հատկացնում տպարանին և Ծարեցուն առաջարկում տպարանը հետագայում մվիրել Ս. Էջմիածնին և Ս. Սարգիս Ջորավար եկեղեցուն: Դա 1661 թ. էր, երբ Մատթեոս Ծարեցին վախճանվում է՝ վստահ լինելով, որ տպարանը թողնում է հուսալի մարդու՝ Ավետիսին: Ավետիսը, հայերենի մեջ հմուտ չլինելով և առևտրական գործունեությամբ զբաղվելու պատճառով, խնդրում է կաթողիկոսին իրեն օգնական ուղարկել, և 1662 թ. Հոլանդիա է գալիս Ոսկան վարդապետ Երևանցին: Այդ պահից սկսած՝ էջմիածինն ապահովապես ուներ իր տպարանը Եվրոպայի կենտրոնում և սկսում է ծավալել տպագրական-լուսավորական լայն գործունեություն: Ոսկան Երեվանցու ամենակարևոր գործը դառնում է Աստվածաշնչի տպագրությունը 1666 թ., թեև նա իրականացրել է այլ կարևոր հրատարակություններ ևս⁸: Բայց նրա ձախողանքների և մահվան պատճառը 1674 թվականին դառնում է Երևանցի քահանա Թադեոս Համազասայանը: Նա խանգարում է Ոսկանին՝ նպատակ ունենալով սեփականել նրան պատկանող տպարանը: Ավելի ուշ զղջում է կատարվածի համար և տպագրած «Ճաշոցի» 7-րդ էջում դնում է իր հորինած ապաշխարության ներբողյանը⁹, ինչպես և իր հիշատակարաններում զղջումի աղոթքներ հնչեցնում:

Հայկական հողի վրա տպագրության գործն իրականացնելը հաջողվում է շատ ուշ՝ այն դեպքում, երբ մեզանում կային բոլոր նախադրյալները դա ավելի վաղ անելու: Ռ. Իշխանյանը իրավացիորեն նշում է. «Հայկական տպագրությունը իր սկզբնավորումից սկսած 260 տարի զարգացավ օտարության մեջ՝ ծառայելով մայր երկրին: Այդ ընթացքում մտադրու-

⁶ Արտ. եպ. Սմբատեան, նշվ. աշխ., էջ 30:

⁷ Տե՛ս Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. 9, Եր., 1985, էջ 658:

⁸ Տե՛ս Արտ. եպ. Սմբատեան, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁹ Տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Եր., 1988, էջ 97:

թյուններ, նաև փորձեր են եղել տպագրությունը հայոց բնաշխարհում հաստատելու, սակայն միշտ մնացել են ապարդյուն... Քաղաքական իրադրությունը և Սիմեոն Երևանցու դիվանագիտական հմտությունը հնարավորություն են ստեղծում էջմիածնի դիրքն ամրապնդելու»¹⁰: Սիմեոն կաթողիկոսին հաջողվում է պարսից խաների, Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհու և վրաց Յերակլ Երկրորդ արքայի հետ բարեկամական սերտ կապեր հաստատել, որից հետո նրա մյուս կարևորագույն գործը Հայաստանում առաջին տպարանի հիմնադրումն է լինում: Նա նախապես դիմում է Պոլսի տպարանատեր Սարգիս Սարաֆյանին՝ էջմիածնին վաճառելու ունեցած բոլոր տպատառերը: Սակայն վերջինս մեծ գին է պահանջում տառերի ու սարքերի համար: Կաթողիկոսը ստիպված դիմում է Ջմյուռնիայի հայկական տպարանի տիրոջը՝ Մարկոսին, որ իր տպարանը էջմիածնի տեղափոխի: Սա ձգձգում է գործը: Փորձ է արվում Ամստերդամի հայկական տպարանի տեր Առաքել Պողոսյանից գնելու տառերը և սարքավորումները, բայց սա էլ չի համաձայնում տպարանը Մայր Աթոռ տեղափոխել: Այս անգամ նա դիմում է հնդկահայ իր բարեկամ Գրիգոր Միքայելյան-Չաքիկյանին և նրանից ստանում է դրամական աջակցություն: Այնուհետև սկսվում են տպարանի շինարարական, տպագրական տառերի պատրաստման աշխատանքները և ձուլարանի կառուցումը: Ավարտից հետո տպարանի ճակատին փակցվում է հետևյալ արձանագրությունը. «Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին, ամենայն պարագայիւքն հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմեոն սրբազան կաթողիկոսին Երևանցոյ, արդեամբ Ջուղայեցի ի Հինդ բնակեալ բարեպաշտօն Գրիգոր աղային Խոջաջեան, որ մականուամբ Չակիկենց կոչի ի յիշատակ իւրեան եւ ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն»¹¹ (այս արձանագրությունը պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում): Ինչպես տեսնում ենք, նրանում իբրև տպագրության սկզբնավորողների հիշվում են Սիմեոն Երևանցու և Գր. Միքայելյան-Չաքիկյանի անունները¹²: Իսկ տպարանը կոչվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով:

Կաթողիկոսի տեղակալ Մկրտիչ Շոռոթեցին եռանդուն աշխատանք է տանում գործը կազմակերպելու համար, իսկ էջմիածնեցի ոսկերիչ վարպետ Հարությունը պատրաստում է տպագրատառեր, զարդերի ու պատկերների տպագրատախտակներ¹³: Պատրաստվում են նաև ձեռքի մամլիչներ, որոնք այսօր պահվում են Մայր Աթոռի թանգարանում:

«1771 թ. էջմիածնի տպարանը սկսում է գործել: Գրաշարները, տպագրողները, սրբագրիչները էջմիածնի միաբանության անդամներ էին»¹⁴: Առաջին տպագիր գիրքը լինում է «Սաղմոսը», որը, սակայն, հաջող տպագրություն չէր: 1772 թ. տպվում է Սիմեոն Երևանցու «Ձբօսարան հոգեւոր» աղոթագիրքը՝ մեծ հաջողություն բերելով երկար սպասված գործին: Այնուհետև տպագրվում է Սիմեոն կաթողիկոսի «Տաղարանը», իսկ 1775-ին՝

¹⁰ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 90-92:

¹¹ Արտ. եպ. Սմբատեան, նշվ. աշխ., էջ 45:

¹² Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 6: (տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, նշվ. աշխ., էջ 487-489):

¹³ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Եր., 1986, էջ 596:

¹⁴ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 93:

նրա իսկ կազմած «Տօնացոյցը»: Տպարանի բացումը հայրենի հողում տպագրիչների բազում սերունդների երազանքի իրագործումն էր: Սիմեոն կաթողիկոսը ոչ միայն մեծ եռանդով մասնակցել է տպարանի շինաշխատանքներին, այլև անգամ տպագրական աշխատանքներին: Տպարանի առաջին տեսուչ է նշանակվում Իսահակ Գեղամացին, որը նույնպես մի եռանդուն անձնավորություն էր: Մ. Օրմանյանն իրավացիորեն նշում է, որ Սիմեոնը դեռևս 20 տարի առաջ էր հղացել տպարան բացելու միտքը¹⁵:

Տպարանը բացելու ժամանակ Ձմյունիայից էջմիածին է գալիս Մարկոս տպագրիչը, որը շատ ջանք է գործադրում տպագրական գործը տեղում կարգավորելու: Բայց և շուտով վախճանվում է և թաղվում Մայր Աթոռի միաբանների ընդհանուր գերեզմանոցում: Նրա տապանաքարի վրա գրված է. «Այս է տապան հանգստեան Ակնեցի տպագիր ծերունագարդ Մարկոսին, որ եկեալ ի Սուրբ Աթոռս և շինեալ զգործարանն, փոխեցաւ առ Քրիստոս բարի մահուամբ...ի ՌՄԻ թուին»¹⁶ (1771 թ.):

Արտ. եպ. Սմբատյանը նշում է, որ տպարանը գետեղվել է կաթողիկոսի ձմեռվա կացարանի ծայրին կից գտնվող շինության մեջ: Չբավարարվելով այսքանով՝ Սիմեոն կաթողիկոսն արդեն 1771 թ. փորձում է իրագործել նաև թղթի գործարանի կառուցումը Մայր Աթոռում¹⁷: «Սիմեոն կաթողիկոսը տաճարի հարավային կողմը՝ Մայր Աթոռի պարսպից դուրս, Ղազարապատի հարավային դրան դիմաց, բավականին մեծ շենք է շինում 1774 թվին, այնտեղ, ուր առաջ պարտեզ էր...և Եվրոպայից հմուտ արհեստավորներ հրավիրելով՝ սկիզբ դնում նաև թղթաշինության... Թղթաշինության առթիվ էլ Սիմեոն կաթողիկոսը 1771 թվից սկսած Չաքիկենց Գրիգոր աղայի հետ թղթակցություն ուներ, որով համոզում էր նրան թղթագործարանի ամբողջ ծախսն էլ վճարել, ինչպես որ հոգացել էր տպարանի ծախսը»¹⁸: Պարսկաստանից հրավիրված վարպետները թղթապատրաստման գործում հմուտ չէին, և կաթողիկոսը կրկին դիմում է Գրիգոր աղային խնդրելով երկու եվրոպացի վարպետներ ճարել և ուղարկել էջմիածին: Այդ ժամանակ Պոլսում էին փարիզեցի Բեյսոնը (Բիսիոն) և Դեսիոնը: Գրիգոր աղան սրանց հետ պայման է կապում, որ գան էջմիածին, թուղթ պատրաստեն և այդ արհեստը սովորեցնեն աշակերտներին: Նպատակը սեփական թղթագործությունը զարգացնելն էր: 14000 ռուբլով վարպետներն սկսում են գործը, սակայն սկզբից ևեթ բազում դժվարություններ են ստեղծում: Երևում է, որ վարպետների միջև ևս ներքին մի անհամաձայնություն կար: Ավագը պահանջում է մյուսին հեռացնել, և կաթողիկոսն այդ պայմանը կատարում է, բայց նա այս անգամ պահանջում է իր հետ վեց տարվա պայմանագիր կապել: Կաթողիկոսը պահանջում է գործով ապացուցել իր ազնվությունը: Բանն այն է, որ խորամանկ վարպետի նպատակն էր գումարը մի կերպ ստանալ և փախչել, սակայն դա թույլ չի տրվում: Երկու տարի մեծ ծախսեր են արվում, բայց գործը տեղից չի շարժվում: Սիմեոն կաթողիկոսն սպառնում է նրան խիստ պատիժների ենթարկել, եթե նա չկատարի իր պարտավորությունները: Վերջինս խոստովանում է իր երդումը ոչ ոքի իր արհեստը

¹⁵ Տե՛ս **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 3580:

¹⁶ **Արտ. եպ. Սմբատեան**, նշվ. աշխ., էջ 46:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 47:

¹⁸ Նույն տեղում:

չտվորեցնելու մասին, ապա վեց ամսում գործը կարողանում է կարգավորել: Իսահակ Գեղամացին էլ 1775 թ. մեծ քանակությամբ թուղթ է բերում: Նոր պատրաստված թղթով կաթողիկոսը տպագրում է իր «Պարտավճար» խորհրդանշական անունը կրող գիրքը, և մեկ օրինակ ուղարկում Գրիգոր աղային¹⁹: Նրան տեղեկացվում է, որ ծախսերը կազմել են 7800 թուման: Վերջինս վճարում է դրանք և իբրև շնորհակալության նշան՝ 400 զույգ ընպանակներ է ուղարկում Մայր Աթոռ, որոնց վրա գրված էր. «Ի բարի վայելումն Սիմեոն կաթողիկոսին, ի ՌՄԻՁ (1777 թ.) հայոց թուին»²⁰: Հայտնելով իր երախտագիտությունը՝ կաթողիկոսը տեղեկացնում է թղթագործների խարդախության ու միաժամանակ իր հաջողությունների մասին: Դա վերաբերում էր հատկապես տեղում պատրաստված թղթի վրա՝ ներքևի անկյունում, իրենց՝ «Սիմեոն և Գրիգոր» անունների փակագրին և «Ս. Էջմիածին» գրությամբ: Ուղարկված նոր գումարներով են տպագրվում Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջրոսարան հոգեւորը» և «Տօնացոյցը», որոնք անվճար տրվում են հայկական բոլոր եկեղեցիներին:

1781 թվականին վրաց Հերակլ Երկրորդ արքան (1744-1798) պայմանագիր է կնքում պոլսահայ Պողոս Հովհաննիսյանի (Արապյան) հետ՝ գործարկելու առաջին վրացական տպարանը Թիֆլիսում: Տուն վերադառնալիս վարպետ Պողոսը լինում է նաև Ս. Էջմիածնում և տպարանին է նվիրում իր մոտ եղած նոր տառատեսակներն ու հետո մեկնում Պոլիս²¹: Այսպես, շատ ազդեցիկ հայեր՝ նշանավոր քաղաքական, կրոնական ու մշակութային գործիչներ, իրականում ձգտում են աջակցել գրատպության գործին Հայաստանում՝ այն իր նպատակին հասցնելու համար, որի մեջ և իրենց անձնական ներդրումն են ունենում: Հայ հոգևոր դասը և կրոնական վերնախավը ևս ցուցաբերում է մեծ նախանձախնդրություն ու կամք հայոց պետականության վերականգնանը նպաստող մշակութային ձեռնարկումների մեջ:

Բացառությամբ Հակոբ Մեղապարտի գործունեության, որ դեռ համակողմանի ուսումնասիրության կարիք ունի հենց այս տեսանկյունից, մյուս բոլոր տպագրիչների կատարածն ուղղակի կամ անուղղակի ձևով կապված է հայոց հայրապետների ջանքերի հետ, որոնք խրախուսում ու հետևում էին տպագրիչներին՝ հայրենասիրական գաղափարներ արթնացնելու հայ հասարակության տարբեր խավերի և ամենուր սփռված համայնքների մեջ:

Հայ 2-րդ տպագրիչ Աբգար Դպիրն ու նրա որդի Սուլթանշահին Հռոմ է գործուղում Միքայել Մեքաստացի (1547-1556) հայրապետը: Հռոմի պապին ուղղված իր նամակում Աբգարին նա ներկայացնում է իբրև Ռուբինյան տոհմի շառավիղներից և թերևս նպատակ ունի վերադարձին նրան տեսնելու Հայոց նորաստեղծ գահի գահակալ²²: Իսկ դա հայոց պետակա-

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 53:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 54:

²¹ Տե՛ս Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1946, էջ 178-183, նաև՝ Ա. Աղամյան, Վրաց Հերակլ Բ թագավորի և տպագրիչ Պողոս Հովհաննիսյանի պայմանագիրը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 3, Եր., 1956, էջ 118:

²² Տե՛ս Ս. Մխիթարյան, Աբգար Դպիր Թոխաթեցին և իր տպագրած գրքերը, «Գիրքը պատմամշակութային և տեղեկատվական հաղորդակցությունների համակարգում (հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու)», էջ 44-50: Ցավոք, այդ ծրագիրը հնարավոր չի լինում կյանքի կոչել: Բայցևայնպես, փորձ է արվում մշակութային ուղղվածություն տալ սկսված բարի նախաձեռնությանը: Պիոս 4-րդ պապն

նության վերականգնման խելացի ու խիզախ մի փորձ էր²³: Իրականում Միքայել կաթողիկոսից սկսած՝ գործնական քայլեր են արվում՝ հաշտեցման եզրեր գտնելու կաթոլիկ եկեղեցու հետ՝ հետագա կրոնական և քաղաքական շփումները դյուրացնելու նպատակով: Բնավ պատահական չէր, որ այս ժամանակներում կրկին աշխույժ խոսակցություններ են ծագում «Դաշանց թղթի», այսինքն՝ այն ավանդական դաշինքի շուրջ, որ IV դարի սկզբում կնքել էին Տրդատ Մեծը և Գր. Լուսավորիչը Կոստանդինուսի և Սեղբեստրոս հայրապետի հետ՝ փոխադարձ օգնության և աջակցության համար²⁴: Բայց պահը չէր հասունացել դրա համար:

Ինչ վերաբերում է տպագրված գրքերի որակին և նրանց բովանդակային առանձնահատկություններին, ապա դրանք ունեին ինչպես կրոնական ուղղվածություն, այնպես էլ մշակութային նշանակություն: Հայ գրատպությունը նշանավորվեց նախ քաղաքական, հետո միայն կրոնադավանաբանական, կրթադաստիարակչական ու գիտամշակութային նշանակությամբ:

Էջմիածնի տպարանի ստեղծման և հետագա գործունեության հետ կապված են եղել նշանավոր շատ մարդիկ: XVIII դ. 90-ականների սկզբին վանքում ուսանել և հետագայում տպարանում աշխատել է նաև հայ առաջին հուշագիրներից մեկը՝ Հարություն Արարատյանը²⁵: Արդեն 240 տարուց ավելի հայրենի հողում շարունակաբար գործում է հայ գրատպության նշանավոր օջախներից մեկը՝ Մայր Աթոռի տպարանը: Հիշարժան փաստ, որ արժևորվում է նորովի 2012 թվականի հայ գրատպության 500-ամյակի սքանչելի հոբելյանով:

САРГИС МХИТАРЯН – Первопрестольный св. Эчмиадзин и армянское книгопечатание. – Статья посвящена открытию первой в Армении типографии (1771) и бумажной фабрики (1774), а также его предыстории. Ещё в 1638 г. Хачатур Кесараци основал в Новой Джуге типографию, но перевезти на родину хотя бы часть оборудования не удалось. Серьёзные шаги делал на этом пути католикос Иакоб Джугаеци (1655–1680). Но посланные в Европу Матевос Царечи, Аветис Ереванци и Воскан Ереванци столкнулись с непреодолимыми трудностями и вынуждены были открыть типографии в Амстердаме. И лишь католикосу Симеону

արտոնում է Աբգարին ձեռք բերել կամ պատրաստել հայերեն տառեր՝ տպագրության գործ ձեռնարկելու համար: Աբգարի որդի Սուլթանշահը, հոր հետ ավարտելով գրքերի տպագրությունը Հռոմում և Պոլսում, իր կյանքի երկրորդ կեսին (երևի թե հոր մահվանից հետո՝ 1585 թ.) կրկին վերադառնում է Հռոմ: Ստանալով ժամանակի համար հիմնավոր կրթություն՝ այնուհետև ձեռնադրվում է կրոնավոր՝ ժառանգելով Հայր **Բարտոլոմեո (Բարդուղիմեո) Աբգարո** անունը: Ապրում է մինչև 1623 թ. (տե՛ս **Մայր Աթոռ, Տիգրան Գույումձեան, Հեննինգ Լեմանն**, Հայկական հնագիտութան ալբոմ, Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 19):

²³ Տե՛ս **Գ. Զարպիանալեան**, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վենետիկ, 1895, էջ 37-41, նաև՝ **Մայր Աթոռ, Տիգրան Գույումձեան, Հեննինգ Լեմանն**, մշվ. աշխ., էջ 19:

²⁴ Տե՛ս **Մ. Չամչանց**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Ա, Եր., 1985, էջ 407-408, նաև՝ **Հր. Բարթիկյան**, «Դաշանց թուղթ», կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, թ. 2, էջ 78-93, **Մ. Շիրինյան**, «Սեղբեստրոսի վարքը» և «Դաշանց թուղթը», «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 17, Եր., 2006, էջ 53-60:

²⁵ Տե՛ս «Հայ մոր գրականության պատմություն», հ. 1, Եր., 1962, էջ 216-217:

Ереванци с его широким кругозором и связями удалось довести дело до конца. Получив помощь от своего близкого знакомого Григора Микаеляна-Чакикяна из Индии, он учредил типографию и дал ей имя Григора Просветителя. Первой выпущенной там книгой была Псалтирь. За нею последовал молитвенник «Духовный путь». Спустя три года Симеон выстроил бумажную фабрику, которая не без труда заработала в 1775-м. Тогда же Исаак Гегамаци привёз из Европы большое количество бумаги. Это позволило напечатать «Месяцеслов», имевший исключительное значение для первопрестольного Эчмиадзина, поскольку регулировал церковные праздники. Трудности на этом не завершились, однако вот уже около двух с половиной веков типография с успехом служит делу национального просвещения.

SARGIS MKHITARYAN – *Mother Cathedral of Holy Etchmiadzin and the Armenian Typography.* – The article is devoted to the coverage of the circumstances under which the foundation of the first printing house in Armenia became possible in 1771. Particular reference has been made to the foregoing events having delayed the implementation of that important scientific-cultural work since “molding” letters up to paper-making technology disruption of masters Beyson and Dersieur but His Holiness Catholicos of Etchmiadzin, Simeon Yerevantsi, managed to correct the situation. Khachatur Kesaratsi’s first printing house was founded in New Julfa in 1638 but it was impossible to bring home some of the letters or devices homeland. So Catholicos Hakob Jughayetsi /1655-1680/ undertook serious measures, aimed at the foundation of a printing house in Mother Cathedral of Holy Etchmiadzin. But Mateos Tseretsi, Avetis Yerevantsi and Voskan Yerevantsi, sent to Europe, facing a range of difficulties, had to found publishing houses in Amsterdam.

Only thanks to the efforts made by broad-minded religious and political figure Catholicos Simeon Yerevantsi and his relations with Empress Ekaterina II, King Hercules II and Persians a solution was given to the problem. Afterwards, receiving the support of his old friend, Indian Armenian Grigor Mikayelyan-Zaqikyan, for constructing building and purchasing necessary equipment, he founded a printing house and called it after Grigor Lusavorich.

“Saghmosaran” was the first printed book with some shortcomings, “Zbosaran Hogevor” – the second one. Catholicos Simeon Yerevantsi founded the building of the paper factory in the summer of 1774 in order to make paper production available at the spot. The opening ceremony of the building took place in 1775. Despite all the difficulties the supervisor of the printing house, Isahak Geghamatsi, managed to bring a large quantity of papers from Europe. Later “Tonatsuyts” (“Calendar”) was printed which became a significant event for the Armenian Church both as a printing product and a corpus regulating religious holidays. The printing house of Mother Cathedral of Holy Etchmiadzin, founded thanks to the efforts made by His Holiness Simeon Yerevantsi, served in the progress of the Armenian culture for more than 240 years. In this institution numerous works of classics have been and are printed.